

Marko Kovačević

UJEVIĆEVA POETIKA STVARALAČKOG PROCESA

Ujević se nije bavio sustavno i teorijski spekulativno ni stvaralačkim procesom ni psihologijom stvaranja. No u svojim se esejima, člancima, a dijelom i u pjesmama, doticao i ovog problema, a njegova su razmišljanja i zapažanja to zanimljivija što su iskaz i svjedočanstvo pjesnika, dakle nekoga tko neposredno sudjeluje u pjesničkome stvaralačkom činu. Ovdje će njegovi pogledi biti sagledani s obzirom na četiri jasno nerazgraničive, ali ipak prepoznatljive faze pjesničkoga stvaralačkog procesa: 1. s obzirom na emocionalno-misaoni doživljaj stvarnosti; 2. s obzirom na pounutrašnje; 3. s obzirom na nadahnuće; 4. s obzirom na jezično ostvarenje.

1. Emocionalno-misaoni doživljaj stvarnosti

Ujević je osjećao duboku povezanost stvarnosti i pjesničkoga stvaranja. Stoga je stvarnost u svoj njezinoj složenosti i obuhvatnosti smatrao izvorom pjesničkoga stvaralaštva, građom koja se kroz osobni do-

življaj i razmišljanje prenosi u dublje zone svijesti i podsvijesti, gdje u muku, često i u mukama, dozrijeva te se u povoljnome stvaralačkom trenutku očituje kao riječju oblikovana pjesnička poruka. U tom smislu Ujevićevo poimanje pjesničkoga stvaralačkog procesa moći ćemo ispravno shvatiti imajući u vidu taj širi kontekst zbilje, koji Ujević u svojim književnoteorijskim razmišljanjima nije nikad zaobilazio.

Budući da je o tim izvorima pjesničkog stvaranja koji naviru iz sraza pjesnika i zbilje, iz osobnih konflikata u vlastitom biću, iz odnosa prema drugom čovjeku, društvu, kulturnoj tradiciji i prirodi bilo već govora u prvome poglavlju ovoga rada,¹ ovdje više o tome neće biti riječi.

2. Pounutrašnjenje ili interiorizacija

Ujević je u više navrata i na više mjesta govorio o onom nejasnom, egzaktno neutvrdivom a ipak postojećem području čovjekove psihe na kojemu se dokida oštra granica između subjekta i objekta te između svijesti i podsvijesti, a koje predstavlja značajnu fazu u procesu pjesničkoga stvaralaštva. On je za to stanje čovjekove psihe upotrebljavao više termina: sanjarija, introspekcija, kontemplacija, meditacija, transformacija, interiorizacija, pounutrašnjenje. Dakle, bez obzira na nijanse i razlike u značenju ovih termina, on je njima podrazumijevao složeni i racionalno ne dokraja raščlanjiv proces probavljanja vanjskih dojmova, poosobljenje životnih iskustava, ili proces pounutrašnjenja, kako je Ujević volio reći:

»Bila je jedna opća i dublja interiorizacija ili... *po-unutraš-nje-nje*. Prava, nezavisna, čisto nezavisna lirika to je nekako uvijek tražila...«²

Ujević nije detaljnije raščlanjivao ni obrazlagao ovaj pojam pounutrašnjenja, kao što inače detaljnije i sustavnije nije pisao o psihologiji procesa pjesničkog stvaralaštva. Sto se to zbiva u duši pjesnika dok se apsorbirano životno iskustvo preobražava u neposrednu građu pjesničkog iskaza? Bila je to, čini se, i za njega tajna, kao što mu je tajanstveno izgledalo sveukupno čovjekovo postojanje, te je možda smatrao da je nekako i bolje da to područje ostane u skrovitosti, poput onog bisera iz jedne njegove pjesničke proze:

¹ Ovaj tekst dio je opsežnije cjeline, magistarske radnje obranjene na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Usp. i: Vujadin Jokić, *Geneza stvaralaštva Tina Ujevića*, izd. Obelisk, Beograd 1971.

² *Savremeni čovjek ispovijeda se o poeziji*, SD IX, str. 143—144 (istakao T. U.).

»I radujemo mu se više što ga našlućujemo, nego bismo uživali kada bismo ga imali pred sobom.«³

Kao što pokazuju njegove polemike s frojdističkim i nadrealističkim poimanjima, nije ga posve zadovoljavala pojednostavnjena shema frojdistički shvaćene podsvijesti:

»Ako psiha i radi s podsvjesnim žilama u suterenu tame, ona tu očituje samoću čarobnoga reflektora, a i sama podsvijest kao i goli nagon prošarana je, izbrazdana utjecajima, tragovima i otpacima svijesti.«⁴

Kako vidimo, ne odbacujući posve pojam podsvijesti iz stvaralačkog procesa, osobito u fazi pounutrašnjeanja, Ujević ga nadopunjuje naglašavajući ulogu svijesti. Osim toga, zahvaljujući svome unanizizmu i kozmičkome osjećanju života, Ujević je osjećao svu složenost ljudske pa i pjesničke ličnosti, koja nije zatvorena u krug vlastite individualnosti, nego je dio čovječanstva i kozmosa. Zato mu je u smislu procesa pounutrašnjeanja bliži pojam meditacije i kontemplacije, to jest ona razina gdje svjesno i podsvjesno pulsiraju u širem i dubljem kontekstu i na kojoj se »ostvaruje sve veće jedinstvo između našega gornjega, svjesnog Ja, koje u nama vrši službu upravljanja i odlučivanja, te naše najdublje osobnosti (Selbst), našega temelja, na kojemu počiva naše pravo biće.«⁵

Ujević je naime u više navrata govorio o umjetnosti kao o svojevrsnoj kontemplaciji, koja je zapravo podvrsta meditacije:

»Umjetnost je kontemplacija; pa i kao akcija, ona je akcija naročite vrste.«⁶

Bila mu je čini se bliska osobito sanjarija, taj možda prvi prag meditativne razine:

»Ali na javi znam samo za mase i tonove koji se mijenjaju po toplini, vlazi, vedrini i časovima. Sugestija stvari jednako ostaje, i, kada je java, baca me u snatrenje. Odatle znam da su umjetnosti kao arhitektura, skulptura, slikarstvo, muzika, oblici sugestija čovjeka i prirode.«⁷

Primjenjujući neke Bachelardove postavke o poetici sanjarije, Vlatko Pavletić je dosta iscrpno pokazao značajnu ulogu sanjarije u Ujevićevoj stvaranju.⁸

³ *Pjesma o biseru*, SD V, str. 10.

⁴ *Kod g. André Bretona*, SD VI, str. 92.

⁵ Klemens Tilmann, *Meditacija, temeljna ljudska dimenzija*, izd. Kršt. sadašnjost, Zagreb 1975, str. 31.

⁶ *Šetnja nehotičnih misli*, SD VI, str. 169—170.

⁷ *Priznanje*, SD V, str. 30.

⁸ *Ujević u raju svoga pakla*, SN Liber, Zagreb 1978, str. 318.

Ali Ujević je u sabranijim časovima znao prijeći taj prvi kontemplativno-meditativni prag te sići u dublje zone:

»Ja sam se sav zagnjurio u ponore moje misli i otkrio bezdna tajne i dubljine.«⁹

Upravo u tim dubljim slojevima kontemplativno-meditativne razine zbiva se po Ujeviću pravo objavljivanje unutrašnje zbilje:

»Sveta, božanska, duboka samoćo! Strahoviti su časovi kada čovjeka zateče takvo svjetlosno očitovanje svojega duha. On se vidi, on se gleda disati, misliti, bitisati; ima otkrovenje svojega opstanka. Što više čudi i zadivljuje no munja na nebu ili kukurijek među vlatima trave. Jer to nije — zvalo se kontemplacija ili sanjarija ili introspekcija — ništa drugo nego otkrovenje novih sazviježda, neprestan zanos, i vastorg i pijanstvo, neko gubljenje i čežnutljivo poniranje u unutrašnje neizmjernosti, u duševnu vasionu bez dna.«¹⁰

Na tim skrovitim dubinama dozrijevaju životna iskustva i čekaju svoje očitovanje u riječi:

»Unutrašnji muk stvorio je najdublje odazive. Riječi su od mûka i mûk ih okružuje.«¹¹

O procesu pounutrašnjjenja sugestivno govori i Ujevićeva pjesma *Mrki čempresi*, osobito u ovoj kitici:

... Načas bivam čempres. Ja sam taj rast mrki,
sav u se zadubljen i pun mesna mraka.
Okus moje duše napitak je grki,
te bol zemlje varim, taman, u vis zraka.¹²

Dakle, po Ujevićevu shvaćanju postoji u stvaralačkome procesu jedna značajna faza koju on naziva pounutrašnjjenje ili interiorizacija. To je ona razina čovjekova doživljavanja i proživljavanja zbilje i života na kojoj se dokida oštra granica između subjekta i objekta, između svijesti i podsvijesti i gdje se, kako reče Ujević, zbiva »dozrijevanje djela na suncu unutrašnje svjetlosti«.¹³

⁹ *Ispit savjesti*, SD VI, str. 256.

¹⁰ *Ibid.*, str. 253.

¹¹ *Biblioteke*, SD VI, str. 77.

¹² SD II, str. 270.

¹³ *Savremeni čovjek ispovijeda se o poeziji*, SD IX, str. 149.

3. Ujevićevo poimanje nadahnuća

Što se tiče nadahnuća ili inspiracije, to jest onoga povoljnog trenutka u procesu stvaralaštva kada se poosobljena i dozrela iskustva najspontanije očituju u riječi, Ujević je pridavao nemalu ulogu toj kulminacijskoj točki stvaralačkog procesa. Da se u to uvjerimo dovoljno je prisjetiti se intenzivnoga unutrašnjeg obasjanja što nam ga sugeriraju stihovi Ujevićeve *Notturna*:

Noćas se moje čelo žari,
noćas se moje vjeđe pote;
i moje misli san ozari,
umrijet ću noćas od ljepote.¹⁴

Ili one, kako pjesnik kaže, »pustinje duha«, praznih i jalovih razdoblja, o kojima pjeva pjesma *Žedan kamen na studencu*:

O kapi vode, soče biljna dana,
o roso duše razdružene s valom,
posljednja nado žednih karavana,
kapi, bez soli rasprskane žalom,
.....
Nad suhim jazom prazno vjedro visi.

Tuguje prazni krčag, puca stijena:
.....
i tako vidiš pustinju mog duha.¹⁵

No bez obzira na to kakvu važnost pridavao nadahnuću, što je mislio o njegovoj biti i ulozi u stvaralačkom činu, Ujević ga nikad nije izdvojeno promatrao i isključivo naglašavao, nego ga je shvaćao kao jednu, možda povlaštenu fazu stvaralačkog procesa, kojemu nužno prethodi intenzivan doživljaj stvarnosti, kadšto i spomenuta »pustinja duha«, te pounutrašnjenje i poosobljenje doživljenoga. A nakon njega slijedi više ili manje spontan način jezičnog oblikovanja i jezične dorade.

Tek u tom kontekstu možemo ispravno shvatiti glavne obrise Ujevićeve poimanja nadahnuća i uloge i mjesta što mu ga je ovaj pjesnik pridavao unutar složene pojave pjesničkoga stvaralačkog procesa.

Budući da nije sustavnije pisao o naravi i psihologiji stvaralačkog procesa, Ujević nije sustavnije pisao ni o pjesničkom nadahnuću. No na temelju fragmenata rasutih po njegovim esejima i pjesmama, a u kojima je riječ o pjesničkom nadahnuću pod ovim ili onim vidom, Ujevićevo poimanje pjesničkog nadahnuća mogli bismo uvjetno svrstati

¹⁴ SD II, str. 100.

¹⁵ SD, II, str. 167.

pod pet točaka: a. nadahnuće kao egzistencijsko-psihički napon; b. nadahnuće kao izvansebnost; c. nadahnuće kao opsjednutost nekom tajanstvenom silom; d. nadahnuće kao psihopatološka pojava; e. nadahnuće kao trenutak punine.

a. Nadahnuće kao egzistencijsko-psihički napon

Ovakvo shvaćanje nadahnuća i stvaralačkog poriva nalazi se u ovim stihovima iz *Svakidašnje jadikovke*:

O Bože, žeže tvoja riječ
i tijesno joj je u grlu,
i željna je da zavapi.

Ta besjeda je lomača
i dužan sam je viknuti,
ili ću glavnjom planuti.¹⁶

Ovi Ujevićevi stihovi veoma podsjećaju na jedan biblijski starozavjetni tekst, gdje se govori o neodoljivosti poziva što ga u svojoj nutrini osjeća starozavjetni prorok:

Doista, riječ mi Jahvina postade
na ruglo i podsmijeh povazdan.
I rekoh u sebi: neću više na nj
misliti
niti ću govoriti u njegovo ime.
Al' tad mi u srcu bi kao rasplamtjeli
oganj
zapretan u kostima mojim:
uzalud se trudih da izdržim,
ne mogoh više.¹⁷

Ako usporedimo Ujevićev i Jeremijin tekst, uočavamo nekoliko dodirnih točaka: prvo, psihička napetost stvorena nagomilanim i zgušnjutim egzistencijskim iskustvom koje neodoljivo teži iskazu i priopćavanju; drugo, to se stanje u oba slučaja sugerira slikom ognja; treće, slično poimanje pjesničkoga odnosno proročkoga poziva.

Bit će zanimljivo ovdje navesti jedan Ujevićev ispovjedni prozni tekst. U njemu je, kao i u citiranoj Jeremijinoj »ispovijesti« data drama poziva, njezina tragična strana usljed sukoba sa tvrdom i oporom zbiljom, ali i nenadmašiva radost stvaranja:

¹⁶ SD II, str. 97.

¹⁷ Jeremija, 20, 8—10, Biblija, izd. Stvarnost, Zagreb 1968.

»Ja slušam kako moje pero škripi po hartiji, i veselim se što sam iza dugoga razmaka, kada sam već od gnjeva — od gnjeva a ne od nemoći — htio prestati da pišem, opet osjetio ne potrebu no nuždu i neizbježnost da mrčim hartiju. Ja znam što to znači. To znači: duh se vraća, ja ću uskoro evo da opet budem srećan i blažen najvećim blaženstvom što ga čovjek može zamisliti. [...] Htjedoh gotovo da prestanem intelektualno raditi, ali badava, duh se javlja kada on sam hoće,¹⁸ te vas sili da radite: baš u toj neodoljivosti je razlika između profesije i poziva.«¹⁹

U vezu sa starozavjetnim profetizmom²⁰ dovodi Ujevića i ovo razlikovanje profesije i poziva. Profesija je institucionalizirana, pa prema tome nerijetko i konformistički i šablonizirani odnos, dok poziv uključuje dublji i kreativniji odnos, pa prema tome neizbježno dovodi do prosvjeda, osporavanja i sukoba. Naime, za razliku od starozavjetnoga svećeničkog staleža, koji je bio službena i rođenjem nasljedna ustanova, proroci su se javljali po osobnom nadahnuću, nošeni nekom unutrašnjom silom, i sebi i drugima neočekivano i nepredvidivo, poput onoga novozavjetnog vjetrova, na što Ujević aludira u navedenom proznom tekstu. Zalažući se za dublju društvenu pravednost i čistoću međuljudskih odnosa, oni su od Izaije i Jeremije pa do Isusa, kroz osam stotina godina,²¹ često puta u tragičnim sukobima sa sredinom, zajedno sa Sokratom, stoicima, Lao-čom i Budom, stvarali općevječansko duhovno i etičko vrelo, na kojemu je Ujević blažio groznicu svoje duhovne žeđi. Zato je hebrejsko-kršćanska tradicija jedna od bitnih sastavnica Ujevićeva duhovnog bića, pa i sadržajni i slikovni poticaj njegova pjesništva. U tome smislu neopravdano je odnos između Ujevića i te tradicije svoditi na rječnik²² i posuđene slike, ili na neke kasnije aspekte kršćanske katoličke tradicije. Naime, napustivši u jednom trenutku svoga životnog puta suviše institucionalizirano i dogmatizirano, običajno, obredno-juridičko kršćanstvo, Ujeviću ni poslije toga raskida nisu bili strani autentičniji i dublji tokovi te religije: proročka sveopća pravednost i bratstvo, kozmički misticizam Franje Asiškoga te mistička struja Meistera Eckharta i Katarine Sijenske. Sveopće bratstvo, društvena pravednost i čistoća međuljudskih odnosa trajna su

¹⁸ Gotovo doslovno uzete riječi iz *Evangelja po Ivanu*, 3, 8, *Biblija*, izd. Stvarnost, Zagreb 1968.

¹⁹ *Ispit savjesti*, SD VI, str. 276—277.

²⁰ Vidi iscrpnije o tom pojmu u: W. Harrington, *Uvod u stari zavjet*, izd. Kršć. sadašnjost, Zagreb 1977, str. 191—267; društveno-povijesnu i etičku ulogu starozavjetnih proroka naglašava u svojim djelima E. Fromm, osobito u: *Marksovo shvaćanje čoveka*, izd. Grafos, Beograd 1979.

²¹ Ovo mišljenje o »osovinskoj« duhovno-etičkoj fazi čovječanstva, kad su kroz osam stoljeća prvoga tisućljeća pr. n. e. na različitim geografsko-kulturnim područjima niknule temeljne etičko-duhovne vrednote, od kojih još živimo, a koje još nismo oživotvorili, zastupa Karl Jaspers u: *Filozofija egzistencije — Uvod u filozofiju*, izd. Prosveta, Beograd 1973, str. 202.

²² Vidi Mirko Žeželj, *Veliki Tin*, Znanje, Zagreb 1976, str. 186.

Ujevićeva preokupacija, a prepoznatljivi su u Ujevićevu unanimitizmu, možda i personalizizmu,²³ tim modernim izdancima drevne proročke struje. Kozmički misticizam Franje Asiškoga prepoznatljiv je u Ujevićevim naturističkim i kozmičkim motivima. A kršćanski su mistici, uz Ujevićevu osobnu predispoziciju, neosporno utjecali na njegovu otvorenost istočnjačkim učenjima.

Ova digresija o pjesničkom pozivu samo se prividno udaljila od teme ovog odjeljka, jer se nadahnuće i poziv, kao što se vidi iz navedenih Ujevićevih tekstova, duboko prožimaju.

Sa stajališta poimanja nadahnuća kao unutrašnjega egzistencijsko-psihičkog napona koji teži da se rastereti i saopći, postoji još jedan biblijski tekst, koji veoma podsjeća na citirane Ujevićeve stihove iz *Svakidašnje jadikovke*. Riječ je o ovim stihovima iz *Knjige o Jobu*:

Riječi mnoge u meni naviru

 nutrina mi je ko mošt zatvoren

 da mi odlane, govorit ću stoga.²⁴

Sličnost je naime još očitija kad se sjetimo da su s prizvukom jobovske jadikovke i ispovjednog tona kojim se priopćuje nesreća ispjevane i mnoge pjesme iz *Leleka sebra* i *Kolajne*. Sjetimo se samo završetka Ujevićeve pjesme iz *Kolajne XI*:

već nema smrti da mi zadaš,
 no vrati ljubav ovom Jobu.²⁵

Osim toga, i sama slika u jednom stihu iz Ujevićeve pjesme *Sa ljudi*, objavljene 1920, upadljivo podsjeća na drugi citirani stih iz *Knjige o Jobu*:

»Vrije u nama mošt i vino duha.«²⁶

b. Nadahnuće kao izvansebnost

Još je u antici vladalo mišljenje da pjesnik svojim stvaralačkim činom, osobito u času nadahnuća, izlazi iz redovitoga, racionalnog okvira. Dio tog shvaćanja sadržan je i u mitu po kojemu bogovi Homerovu slijepom pjevaču Demodoku »oduzeše vid i dadoše slatki dar pjesme«. Kao što

²³ Usp. A. Stamać, *Tin Ujević kao europski pjesnik*, u knjizi *Slikovno i pojmovno pjesništvo*, Liber, Zagreb 1977, str. 60.

²⁴ Job 32, 18—19, *Biblija*, Stvarnost, Zagreb 1968.

²⁵ SD I, str. 111.

²⁶ SD III, str. 65.

se nazire iz sljedećih stihova, čini se da ni Ujeviću ponekad nije bilo strano takvo poimanje:

Pjesma je zaneseni stav.

Daj mi da budem lud!...

Ne: od dana otkako sam postao pametan neću dugo ostati pjesnik...

Ne pjevam više. Jer došao sam sebi.²⁷

c. Nadahnuće kao opsjednutost nekom tajanstvenom silom

U Ujevićevoj pjesmi *Protiv milosti vijeka čitamo ove stihove*:

Duvaju kroza me sile nepoznate
kao vjetar noći koji gasi svijeću.
Ja sam crnom riječi užasn timer
i kazao pravdu vodi i drveću.²⁸

Premda bi se nadahnuće, shvaćeno kao nepoznata sila, moglo dovesti u vezu s onim što je rečeno pod *a.* i *b.* pa prema tome povezati s nekim drevnim antičkim shvaćanjima, zbog neodređenosti i mnogoznačnosti ovih stihova prije nam se nameće pomisao na podsvijest i njezinu ulogu u pjesničkome stvaralaštvu, bez obzira na to hoćemo li tu ulogu shvatiti u freudovskom ili jungovskom smislu.

Naime, kao što se dađe razabrati iz nekih Ujevićevih članaka i eseja, on nije zabacivao pojam podsvijesti već samo neka psihoanalitička pojednostavnjenja te izjednačavanje pjesme i sna.

d. Nadahnuće shvaćeno kao psihopatološka pojava

Od antike do začetka moderne lirike pjesnika se kadšto shvaćalo kao sveta bolesnika ili ponosna uskraćenika koji izgubljeni vid nadoknađuje »slatkim darom pjesme«, poput spomenutog Homerova pjevača Demodoka, ili pak ranu što mu je zadaje ljudsko društvo vida »božanskim zlatnim suzama«, kao Gautierov pjesnik u pjesmi *Landski bor*. Ovim drevnim i novovjekim naslućivanjima moderna je psihoanaliza pokušala dati znanstvenu osnovu teorijom kompenzacije, po kojoj pjesnik,

²⁷ *Rasulo poezije bez ljubavi*, SD III, str. 244.

²⁸ SD I, str. 165.

uskraćen u stvarnosti, traži nadoknadu u pjesničkim snovima. Pa premda se Ujević, kako je rečeno pod c., suprotstavljao poistovjećivanju sna i pjesme, ipak mu, čini se, nije bila strana kompenzacijska strana pjesničkog stvaralaštva i nadahnuća. U tom smislu ilustrativni su ovi stihovi iz pjesme *Pjesnici prosjaci*:

Imajte sažaljenja s pjesnicima.
Oni ne bi možda pjevali,
kada bi bili potpuno pri svijesti,
kada ne bi sagorijevali,
kada bi u životu uspijevali,
kada bi imali jesti

Imajte sažaljenja s njima,
oni su sveti bolesnici,
a svaki jad se njih prima
u osjetljivoj žici,
vrućici i nedoumici.
A njihov živac snima
sav svijet i jad u slici.²⁹

e. Nadahnuće — trenutak punine

Nijansirajući pojam nadahnuća Ujević ga, između ostalog, nije shvaćao samo kompenzatorski, kao osjećaj nedostatka i uskraćenosti koji se nastoji kompenzirati, nego ga je poimao i kao radosni trenutak punine koji se želi očitovati. Takvo poimanje nadahnuća, koje po egzistencijskoj zgusnutosti, ali bez tjeskobne napetosti, nalikuje shvaćanju obrađenu pod točkom a. pjesnik je lijepo sugerirao u pjesničkoj prozi *Osjećaj proljeća*:

... ima jedan osjećaj proljeća, pored osjećaja drugih zbivanja u prirodi, osjećaj upisan u duši, dan za obećanje svim živim klicama.

[...] Manimo proljeće organizma. Nego ovaj mlaz u srcu. Ima duševnih proljeća, unutrašnjih osvita, kresova nade.³⁰

To je ono isto unutrašnje stanje što nam ga sugeriraju stihovi Ujevićeva *Notturna* i za kojim, u trenucima još neizvjesna previranja ili spomenute »pustinje duha«, pjesnik vapi u ovim stihovima:

ali još nema plime ni punoće,
ali još nema duše u gustini.

²⁹ SD III, str. 266.

³⁰ SD V, str. 55.

Pokrivamo se uzglavljem samoće,
spavamo tvrdo u nijemoj pustinji.³¹

Dakle, sa stajališta povijesti književnih teorija Ujevićevo poimanje nadahnuća kreće se u rasponu od shvaćanja što su sadržana u antičkim teofanijskim i mitskim slikama pa do poimanja što su ih od romantizma naovamo o nadahnuću izrekli pojedini pjesnici, uključivši i tumačenja što ih je o tom problemu pokušala dati moderna psihoanaliza.

Sa stajališta pak osobnoga pečata pjesničke ličnosti, po čemu povijesno prepoznatljiva shvaćanja više i nisu puki skup napabirčenih i napaljetkovanih ideja, Ujevićevo poimanje nadahnuća sadrži sve one glavne značajke prepoznatljive i na drugim razinama Ujevićeve poetike: mnogostrukost, prividnu raspršenost i proturječnost. No i ovdje, kao i inače u Ujevića, ove su značajke više izraz težnje za obuhvatnošću i cjelinom negoli stvarna proturječnost i eklektičnost. Ujevićevski način nijansiranja složene i nikad dokraja racionalno raščlanjive i pregledne pojave.

Ujević je dakle bio svjestan značenja i smisla onoga svijetlog trenutka u procesu pjesničkoga stvaranja, kako ga god mi nazivali i objašnjavali, kada se poumutrašnji i poosobljeni doživljaji života i zbirlje javljaju u intenzivnu i zgusnutu obliku. Ali, što potvrđuju brojni odlomci iz njegovih članaka i eseja, a i njegova pjesnička praksa, nije zapadao ni u romantičko, kasnije nadrealističko glorificiranje, ni u floberovsko omalovažavanje nadahnuća. Čuvajući stanoviti mistični aspekt nadahnuća, nije mistificirao; uočavajući i prakticirajući svjestan način i doradu, nije nadahnuće pokušavao zamijeniti grčevitim preznajavanjem i ritualnim svakodnevnim sjedanjem za stol. Shvaćao ga je kao jednu, možda kulminacijsku i povlaštenu fazu stvaralačkog procesa, ali uvijek unutar konteksta tog procesa i svega onog što prethodi nadahnuću ili slijedi nakon njega.

4. Jezično ostvarenje

Ujević je osobito uviđao složenost završne i presudne faze stvaralačkog procesa: jezičnoga ostvarenja, bez kojeg zapravo ne bi ni bilo umjetničke jezične tvorevine. Ta složenost potječe otuda što je izbor stilskih sredstava jednim dijelom nerazdvojivo povezan s prethodnim fazama stvaralačkog procesa i onih još manje jasnih dalekih izvora pjesničkog stvaralaštva, a drugim se dijelom odvija na svjesnoj razini trenutka stvaralačkog čina. Ujević je bio duboko svjestan toga prožimanja iracionalnog i racionalnog, podsvjesnog i svjesnog, ekspresivne i impresivne razine jezičnog ostvarenja.

³¹ *Saljudi, SD III, str. 64.*

»Zašto čovjek propjeva?« — postavio je Ujević vrlo jednostavno i vrlo složeno pitanje, na koje zapravo i nema konačna odgovora. I u spomenutom tekstu odgovorio ovako:

To se događa sljepački, u mraku, potpuno besvjesno: imitacija nije nego paranje nečega u sebi, možda i čira, ili izlučivanje, sekrecija nagomilanoga bola...³²

Na temelju samo ovih redaka pomislili bismo da je Ujević u stvaralačkom činu naglašavao isključivo iracionalni, podsvjesni momenat. Pa ipak, on je tu isključivost korigirao i nijansirao naglašavanjem i racionalnog momenta i napora u stvaralaštvu:

Podsvjesne tendencije jezičnoga oblika trude se, neki put, da prenesu svoja zavojevanja i na zemljište logičke misli, i da, odloživši omot svoje sirove kore, izljučene zauzmu nove, ali opet sukladne i udobne armature. Da bi pobjeda i odmazda našetanoga i premišljenoga duha bila uspješna, potrebno je donekle čak i jedno nasilje nad datim sirovim jezičnim materijalom. U arsenalu misli on treba da bude prerađen i prestrojen kako jedan zemljin proizvod, ukoliko je sirovina, biva prerađen i preobražen u tvorničkome laboratoriju.³³

U svojim razmišljanjima o stvaralačkom procesu Ujević je bio duboko svjestan prožimanja napora i spontanosti:

Produbljavanje remek-djela dovodi na kraju i samo do osjećanja strahovite životne tragike; ono nas upućuje na to kako su djela savršena oblika stvorena, pored muke i napora pisca, samo s najskupljom potrošnjom živaca i srca kroz iskustvo proživljavanja. Ljepota je oživjela samo uz dvostruku (spoljašnju i nutrašnju) borbu.³⁴

Kao što se vidi iz navedenih redaka, Ujević u duhu svoga estetskoga perfekcionizma pretpostavlja napor i na razini života i pounutrašnjenja životnih iskustava, i na razini stilskoga postupka. Pa ipak ni to produbljivanje, ni ta borba, bila ona unutrašnja (pounutrašnjenje), bila vanjska (stilski postupak), nisu po Ujeviću nikakvo grčenje ni naprezanje mišića. Sve se to odvija, po njegovu mišljenju, na suprotniji način:

Duh stvaraoca čini da se transfiguracija, kako života tako pjesničke materije, vrši spontanom putem i bez pre nagljivanja...³⁵

³² *Fumus acerbum*, SD VI, str. 211.

³³ *Oroz pred Endimionom*, SD IX, str. 122—123.

³⁴ *El sentimiento tragico de la vida*, SD VI, str. 52.

³⁵ *Savremeni čovjek ispovijeda se o poeziji*, SD IX, str. 149.

Ujević nije sustavno razvijao nikakvu teoriju jezika i stila. Ipak se iz njegovih nasumce i prigodice iznesenih misli daje naslutiti njegovo poimanje jezika, tog složenog fenomena, koji je presudan i kao izvor i kao građa pjesničkog oblikovanja. A i njegovo poimanje pjesničkoga stila, kao individualnog izbora i narušavanja određene norme.

Po Ujevićevu mišljenju, svojom slojevitom strukturom, u kojoj pulsiraju svjesno i podsvjesno, racionalno i iracionalno, jezik nosi u sebi mogućnosti izbora stilskih sredstava i pjesničkoga oblikovanja:

Ima u riječima, osim glavnih značenja, afektivnih tonaliteta koji u zasjedi vrebaju na svoje estetičke primjene (...) ³⁶ Riječi, mada staložuju pojmove, a služe da se opišu (oslikaju) stvari, nisu baš ni pojmovi ni stvari.

No unutar tako složene građe, koja se normira pa prema tome i rutinizira i šablonizira, pjesnik, po Ujevićevu mišljenju, vrši izbor, narušava normu, što je i inače u skladu s Ujevićevim poimanjem izvornosti i individualnosti:

Jezik jedan pjesnički ne može se naslijediti... Neka se ne misli da se preobraženje stvarnosti, koje se nalazi u dnu svake pjesničke sublimacije, može uopće postići bez odnosnih promjena planova i prevrtanja u leksikalnim, sintaktičkim i gramatičkim odnosima. Pjesničko djelo hoće da se osveti *redu riječi* (istakao Ujević, op. M. K.) koji je htio da baci koprenu na duhovnu stvarnost svijeta. Jedna dana riječ je upropastila smisao koji tek prevrstavanjima treba razmrsiti. ³⁷

Dakle, nije mu bilo strano ni ono poimanje lingvističke stilistike koja pjesnički stil definira kao odstupanje od jezične norme (Bally). ³⁸ No Ujevićevo poimanje pjesničkoga stila, izrečeno u posljednjem citatu, podsjeća i na pojam »začudnosti« nekih ruskih formalista: pjesnik adekvatnim stilskim postupkom stresa s riječi pepeo konvencijâ te one u čitaocu ponovno bude zapretane doživljava. ³⁹

Osim toga, s obzirom na pjesnički stil, nije mu — u istom kontekstu — bilo nepoznato ni ono što se u suvremenoj lingvističkoj stilistici naziva pojmovnom i ekspresivnom razinom riječi:

Riječi mogu biti precizne kao matematički kuršumi, ali su opet neodredive kao rumen na licu bivšega stida.

³⁶ *Akupunktura*, SD IX, str. 194.

³⁷ *Muza vremena*, SD XII, str. 82—83.

³⁸ Usp. A. Stamać, *Ujević*, MH, Zagreb 1972, str. 95.

³⁹ Vidi Viktor Šklovski, *Uskrsnuće riječi*, Stvarnost, Zagreb 1969, str. 38—51.

Ili pak ono što se naziva denotacijom i konotacijom u jeziku:

Upotrijebljene drugačije nego... formule, odvrnute od mozgov-nih shema, riječi dočaravaju zvukom i brojem nizove asocijativ-nih veza.⁴⁰

Da sve ovo ne bude apstraktno, jedan primjer iz Ujevićeve pjesničke prakse uvest će nas u njegov »pjesnički laboratorij«. Vladalo je stanovito mišljenje da je Ujević pisao samo u naletu nadahnuća, bez naknadne dorade teksta. To opovrgavaju i citirane Ujevićeve izjave o stvaralačkom procesu, a i različite verzije istih Ujevićevih pjesama.

Uzmimo za primjer njegovu pjesmu *Ganutljive opaske*. U prvoj objavljennoj verziji (»Novi behar«, 1934) naslov te pjesme i prva kitica glase:

Ganutljiva opažanja

Prerano sam se rodio u ravnodušne zemlje.
S vijekom moje duše umrle su gatke.
Našao sam istinu po svom srcu, a to je da su slatke
i patnje kad se u kutu mirne kuće drijemlje.⁴¹

Evo konačne verzije u kasnijim izdanjima:

Ganutljive opaske

Prerano sam se rodio za ravnodušnosti zemlje.
S vijekom moje duše umrle su gatke.
Našao sam istinu po svom srcu, a to je da su slatke
i patnje, kad se u kutu mirna doma drijemlje.«⁴²

Istaknute riječi (istakao, prema *Sabranim djelima*, M. K.) pokazuju Ujevićeve stilske dorade. Pri zamjeni glagolske imenice *opažanja* imenicom *opaske* vodili su ga vjerojatno ne samo fonostilistički već i semantostilistički razlozi, dakle sadržajni razlozi pjesme. Naime ova lirozofirjska Ujevićeva pjesma ne donosi proces stjecanja životne mudrosti (što bi se prikladnije izrazilo glagolskom imenicom: *opažanja*), već kratke sažetke već stečene i zaokružene mudrosti zrela čovjeka (za što je prikladniji plural riječi *opaska*).

Čini se da je lakše dati obrazloženje zašto je Ujević u prvoj kitici ove pjesme riječ *kuća* zamijenio riječju *dom*. U prvi mah se čini da su to istoznačnice. Pa ipak nas je Ujević u svojim razmišljanjima o jeziku upozorio: »Ima u riječima, osim glavnih značenja, afektivnih tonaliteta koji u zasjedi vrebaju na svoje estetičke primjene..., ima jedan suvišak smisla..., obilje značenja.«⁴³ Na to nas upozorava i

⁴⁰ *Akupunktura*, SD IX, str. 194.

⁴¹ SD XVII, str. 327 i SD II, str. 426.

⁴² SD II, str. 267.

⁴³ *Loc. cit.*, str. 194.

suvremena lingvistička stilistika svojim pojmovima denotacije i konotacije, suznačenja što ih uz osnovno značenje ima neka riječ. U suvremenome hrvatskom književnom jeziku riječ dom, uz osnovno značenje: ljudske nastamba, kuća, ima i određenu konotativnu vrijednost. Osim prostora koji čovjeku služi kao fizičko sklonište, ona asocira i duhovni prostor, zajedništvo, prisnost, toplinu, koje Ujeviću, velikome individualistu i samotniku, ipak nisu bile strane. Uz osamljenost kao iskorištenost i prokletstvo, te uz samoću kao nuždan uvjet unutrašnje slobode i stvaralaštva, želja za ljudskom prisnošću i zajedništvom jedan je od stožernih Ujevićevih pjesničkih motiva. Stoga je razumljiva ova Ujevićeva svjesna stilaska intervencija, kojom je dozvao sve one, kako on kaže, »afektivne tonalitete«, da svojim zračenjem pridonesu misaono-emocionalnom doživljaju spomenute pjesme.

U vezi s Ujevićevim stilskim postupkom zanimljivo je primijetiti i ovo: stilskim doradama i preinakama pojedinih pjesama, a osobito variranjem istoga ili sličnog motiva u različito vrijeme i u različitu misaono-emocionalnom kontekstu, Ujević kao malo koji naš pjesnik, omogućuje da se zaviri u njegovu pjesničku radionicu. U slučaju variranja istih motiva kao da se u Ujevićevu slučaju događa nešto slično kao i u narodnom stvaralaštvu, kad se u različito vrijeme i od različitih stvaralaca neki motiv varira tako da se stilski i misaono-emocionalno zgušnjuje, produbljuje, ili rasipa i osiromašuje. Evo jednog takvog primjera:

Leti ko lišće što vir ga vije,
za let si, dušo, stvorena;
za zemlju nije, za pokoj nije
cvijet što nema korijena.⁴⁴

Ovaj četverostih iz pjesme *Igračka vjetrova* pjeva o Ujevićevoj duboko ukorijenjenoj težnji za spiritualizacijom, za bodlerovskim uzdignućem.

Pogledajmo sad stihove iz pjesme *Parobrod u nebo*. Motiv je sličan, dijelom i slike, ali bez napetosti materija—duh. Kao da se produhovljenje već zbilo:

ja putujem poput zrna prašine
ili lista žuta.

Moj je život mah i zamah lak,
bez teže, s tijelom u duhu.⁴⁵

Dakle, bez obzira na vrijednost ovih stihova, zanimljiv je Ujevićev izbor stilskih sredstava pri nijansiranju gotovo istog motiva.

⁴⁴ SD II, str. 112.

⁴⁵ SD XV, str. 262—263.

Budući da je bio duboko svjestan napetosti između racionalnoga i iracionalnoga u pjesničkome stvaralačkom postupku, i Ujeviću se načelno i praktički nametao problem jasnoće i nejasnoće u poeziji. To više što se tamnost i neprozirnost u pojedinim pravcima moderne lirike smatrala sredstvom lirske sugestije.

Čini se da je Ujević u svom razmišljanju o nejasnoći razlikovao tri aspekta: *a.* nejasno u poeziji kao odraz duboke i neizrecive stvarnosti; *b.* nejasno kao stilski postupak kojim se više nagovještuje nego dokraja izriče i priopćuje; *c.* nejasno kao posljedica stilске nedorađenosti te jezične i sintaktičke zbrke.

a. Nejasno kao posljedica neizrecivosti zbilje

Ujević je, kao što je rečeno, život i stvarnost shvaćao kao nešto što se nikad ne može dokraja doseći i izreći. Od mnogih njegovih izjava u tome smislu, zanimljiva je ona koju upućuje jedan od njegovih *ridokosih* mesija:

Tko da sebi laska da je Istinu imao u njenom duplju?
Tko umišlja da je usta, do smrti zvijezda, reći mogu?
Ja sam radi nje isprebijao ovu lubanju šuplju
i ubod drača nosim usred prohodanih mi nogu.⁴⁶

b. Nejasno kao posljedica određenog stilskog postupka

Neki teoretičari pjesništva smatraju tamnost i neprozirnost pjesničkoga jezika jednom od glavnih značajki moderne lirike.⁴⁷ Ujević pak tu tamnost i neprozirnost, onu »nejasnoću što je sunce od jasnoće«, kako je on nazva u *Ganutljivim opaskama*, a koja se postiže »iskoraćenjem iz strogih dosega doslovnog identiteta«, smatra bitnom oznakom lirske sugestije svih vremena:

Nije od juče, nije od sto, ili od sto i dvadeset godina, u poeziji ona draga i duboka, mila nejasnovitost, *nejasnoća*, zagonetnost stiha i oblika, čudovišnost riječi i zvuka, kao britka crta izražavanja. [...] *Nejasnoća* (koja ne treba biti *nerazumljivost*, ali je blago odabranih duša) što trepti kao otkrivanje daljeg ideala, prelest osjećaja, toplina i zagonetka svemirskog života. (...) Neodoljivost umjetničkoga djela fascinirala je svijet i svijest uvijek

⁴⁶ *Ridokosi mesije*, SD II, str. 289.

⁴⁷ Hugo Friedrich, *Struktura moderne lirike*, Stvarnost, Zagreb 1969, str. 104–107.

svojim žračenjem, treperenjem, vibriranjem, iskoračenjem iz strogih dosegâ doslovnog identiteta. Bilo je u njima redovito više nego se htjelo reći, ili u njih stavilo. Poezija je cijelu mrtvu i živu povijest čovječanstva obavijala nimbusom zagonetke i sna.⁴⁸

Kao što se vidi iz citiranog paradoksa (»nejasnoća što je sunce od jasnoće«), po Ujevićevu mišljenju u autentičnoj poeziji nije posrijedi nerazumljivost, namjerno zapletanje, nego naziranje one tamne pozadine zbilje, koja se ne da izreći strogim pojmovnim jezikom. Razlikujući nejasnoću od nerazumljivosti (u citatu istakao M. K.) Ujević nas uvodi u treći aspekt nejasnoće:

c. Nejasno kao posljedica jezičnolôgičke zbrke

Osobito na razini ovog aspekta nejasnoće dolazi do izražaja već spomenuto Ujevićevo naglašavanje racionalnoga momenta i svjesne dorade. »Cijelo je moje nastojanje uvijek bilo nategnuto tamo, da bistro opažam i da svoje opaske složim u obiman i potpun sustav«, kaže on u jednom članku.

Premda se ova primjedba odnosi više na njegove eseje i članke, ona nešto implicitno govori i o njegovoj doradbi pjesničkih tekstova. Uz nejasnoću, koja je posljedica neprozirnosti same zbilje, te uz nejasnoću, kao uz stilski postupak kojim se sugerira spomenuta neprozirnost, pokatkad se u Ujevićevim pjesmama susretne i nerazumljivost, kao posljedica jezične nejasnoće. I dobri Homer ponekad zadrijema! Ujević je toga i te kako bio svjestan. Stoga je pretjerano svakoj jezičnoj omaški velikog pisca tražiti stilsko opravdanje. Vratimo se ponovno citiranom četverostihu iz *Ganutljivih opaski*. U prvoj objavljenj verziji prvi je stih prvoga četverostiha te pjesme glasio:

Prerano sam se rodio u ravnodušne zemlje.

Premda smisao naslućujemo, sintagma u ravnodušne zemlje nejasna je i, s obzirom na glagol, nepravilno složena. Je li to bila tiskarska pogreška, ili je dobri Homer zaista zadrijemao, suvišno je nagađati. U kasnijim izdanjima Ujević je spomenutu sintagmu izmijenio ovako:

Prerano sam se rodio za ravnodušnosti zemlje

Sintagma je postala i gramatički pravilnija i izražajno bogatija, a i razumljivija u kontekstu pjesme i pjesnikova odnosa prema suvremenoj stvarnosti: zakašnjeli vitez iz *Kolajne* ovdje postaje preuranjeni budućnosnik Budućnosti koja još nije stigla.

⁴⁸ *Adonai*, SD IX, str. 150.

Uza sve ono što je rečeno o Ujevićevu poimanju stilskoga postupka, u tom poimanju ima i nešto tipično ujevićevsko: dinamično pulsiranje između teksta i pozadine nikad do kraja spoznatljive zbilje koja se kroz tekst nazire:

Pjesnik je lako mogao zatajiti atome i elektrone svojih trzaja da bi dao definitivan rezultat, ali dno tvorevine ipak vibrira: Treba da se vidi da poezija premaša broj slogova i redaka i da lomi okvir samoga materijalnoga fakta u zvučnom stremljenju u nedostižno.⁴⁹

5. Zaključak

Dakle, premda Ujević o pjesničkome stvaralačkom procesu i psihologiji stvaranja nije pisao sustavno i precizno, njegova razmišljanja o tom problemu, rasuta fragmentarno po člancima, esejima i pjesmama, sadrže ipak cjelovitu poetiku stvaralačkog procesa. Prepoznatljivost pojedinih ideja te poetike unutar povijesti književnih teorija nužno ne umanjuje Ujevićevu izvornost, kao što ni spomenuti nedostatak sustavnosti i preciznosti ne isključuje cjelovitost i obuhvatnost. Pred nama je osebujno pjesničko iskustvo, plod neposrednog sudjelovanja u stvaralačkom činu i strastvenog razmišljanja o njemu, što tom iskustvu daje posebnu vrijednost. Ne dokidajući potrebu i smisao sustavnijega, preciznijeg i metodološki utemeljenog pristupa, ono ne samo da takvom pristupu pruža dragocjenu građu, nego mu je jednakovrijedan put i pouzdan iskustveni korektiv.

⁴⁹ *Muza vremena*, SD XII, str. 83.